

Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ*

16. ՍԱՂԻ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքից մեզ հասել է ընդամենը մեկ հիշատակարան, որի հիման վրա Ոսկյանն այն դասել է Երզնկայի վանքերի շարքում, քանի որ այդ հիշատակարանում խոսվում է ոչ միայն վանքի գոյության մասին, այն էլ դեռևս 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի սկզբներին, այլև ցույց է տրվում, որ այն եղել է մշակութային կենտրոն: Ակնարկված հիշատակարանը, գրված 1413-ին, սկսվում է այսպես. «Արդ գրեցաւ... ձեռամբ Սամուէլի... գրչի ի գաւառիս Եկեղեաց ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սաղի սուրբ Ստեփանոս՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկայիս... հրամանաւ Մարգարէի աստուածասիրի առաջնորդի անապատիս, ծախիւք և արդեամբք Ոնոփրիոսի աւագ սարկաւագի և Պետրոսի կուսակրօն արեղի և Յակոբ կրօնաւորի...: Արդ գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՊԿԲ (1413) ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի արքեպիսկոպոսի...: Արդ (յիշեցէք) ...գատացող տառիս զՈնոփրիոս աւագ սարկաւագն զհայր վանացս, որ եղ ի դուռն սուրբ Կարապետիս յիշատակ անջինջ...: Արդ յիշեցէք յաղօթս ձեր զհայր Ոնոփրիոս և զեղբայրն իւր զՏիրատուր արեղան և զհայրն իւր զԴաւիթ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս և զմայրն իւր զՍիմայն...յիշեցէք և զՊետրոս արեղան, որ օգնական եղև ի գրոցս գրելէն ԳԾ դրամ...: Յիշեցէք և զՅակոբ արեղան զփականակալն... ընդ նմին յիշեսցիք... զառաջնորդ սուրբ անապատիս զսուրբ Ստեփաննոսու Նախավկայիս զհայր Մարգարէ, որ բազում երախտիք ունի առ մեզ և յորդորեաց ի բանս յայսմիկ և հանգուց... և զամենայն եղբայրութիւնս առհասարակ: զՅովհաննէս կրօնաւորն՝ զհոգևոր հայրն մեր, որ բազում աշխատութեամբ սնուց և ուսուց զիս և նա եղև պատճառ այսմիկ և զօրինակն շնորհեաց և զճնօղսն... և զքուերորդիսն զԾահրիարն որ զգիրքս գլխաւորեաց և զԿարապետն»⁷² և այլն:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ. միացյալ, ԺԲ և 1993 թվականի Ա—Բ—Գ, Է—Ը միացյալ համարներից:

⁷² Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ա մաս, էջ 153—156:

պիտույք ձեռք բերվեցան, և այսօր վանքն՝ եթե ոչ կատարյալ վիճակ՝ գեթ նորա սուրբերն ունի: Եկեղյաց գավառի ճոխ վանքերեն մին էր երբեմն այս, որ ամենե ավելի առարկա եղած է հարձակմանց և հափշտակությանց, Դերջանա ու Բաբերդու միջև որջացյալ քրդաց մոտ և ի լեռնավայրի գտնվելուն համար»⁷³:

Սրանք են մեր ունեցած տվյալները Չագրմանի Ս. Պողոս-Պետրոս վանքի մասին:

Հ. Ոսկյանի հիշատակած 34 վանքերից քննության առանք 18-ը, առավել վավերական գործունեություն ունեցողները: Մնացածների վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սակավ են և հակասական, եթե չասենք մի քանիսը նաև ոչ իրական: Դրանց մի մասի ոչ հիմնադրման ժամանակն է հայտնի, ոչ էլ կրթական, մշակութային դերը: Պարզապես հիշատակվել են բանասերների կողմից որպես Երզնկայի վանքեր, հենվելով տեղանունների կամ ավերակների վրա:

Մի քանիսն էլ պարզապես թյուրիմացությամբ են արձանագրված Հ. Ոսկյանի մոտ: Օրինակ՝ Իշողի վանքը: Հենց Ոսկյանն էլ է կասկածում, որ դա նույն Ծողա վանքն է, բայց դրանով հանդերձ հատուկ թվարկումով դասել է Երզնկայի վանքերի շարքը: Կամ՝ Հերմոնի վանքը, որ Ճլեմոնի վանքն է, բայց հիշատակված է առանձին:

Քանի որ մի քանի վանքեր իսկապես անցյալում գործել են, բայց հետագայում ավերվել կամ ամայացել, իսկ դրանցից մեծ մասի տեղերն էլ որոշակի են, ավելորդ չենք համարում շատ հակիրճ տողերով հիշատակել նաև այդ վանքերը:

19. ԱԿՆՋԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անունը մեզ հասել է միայն մի հիշատակարանից, գրված 1599-ին: Ահա այդ հիշատակարանը. «Զվերջին կազմող Աստուածաշունչ գրքիս գտեր Կիրակոս աբեղայս և Յակոբ գրոց աշակերտս... կազմեցաւ գիրքս ի դառն և ի նորբ ժամանակիս վասն անօրէն տանկացն, անողորմ կողոպտէին զքրիստոնէայքս, օրն անգամ մի ի յայրս և ի ծերպս վիմաց փախաք, հազիւ կարացանք հանել զգիրքս, թվ. ՌԽԸ (1599) յԵկեղեաց գաւառի ի յԱկընջին վանք, ի տէր Կիրակոս Հարպետէն և այլ միաբանիցն. ամէն»:

Ուրեմն վանքն ունեցել է միաբանություն, մարդիկ զբաղվել են գրչագրությամբ, այն էլ 16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբներին:

20. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՅ ՎԱՆՔ

Հիշատակում են մի շարք բանասերներ Երզնկայի մյուս վանքերի շարքում, առանց որևէ ճշգրիտ տեղեկություն տալու: Կ. Ղազանճյանը տեսել է նրա ավերակները, որը վկայում է, թե անցյալում իրոք այդպիսի վանք գոյություն ունեցել է: Բուժական նպատակով մարդիկ ուխտի են գնացել այնտեղ մինչև մեծ եղեռնը:

⁷³ «Արևելյան մամուլ». 1887, էջ 52—53:

21. ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ՉԱՐԽԱՓԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երկու ժամ հեռու, Չախըրման գյուղի մոտ: Հիշատակվում է Պ. Նաթանյանի «Արտու Հայաստանի» և Գ. Սյուրմենյանի «Երզնկա» գրքերում, որպես հանգած վանք, ուխտատեղի:

22. ԳԱՌՆԻԿ ԾԳՆԱՎՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Տանրակ և Ծրզնի գյուղերի մոտակայքում: Գանձի ճգնափորի մասին հիշատակել են մեր պատմիչները՝ (Խորենացի, Սամվել Անեցի և ուրիշներ): Ըստ ավանդության ապրել է 4-րդ դարում: Հետևաբար նրա անունը կրող վանքն էլ պիտի որ շատ հին լիներ, սակայն ժամանակի ընթացքում կործանվել է: Ժողովուրդը ցույց է տվել նրա ավերակները, որոնք ուխտատեղի են եղել հավատացյալների համար:

23. ՍՈՒՐԲ ԵՂԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐ

Այս անունով Երզնկան ունեցել է երեք վանք, մեկը՝ Կեղզուտ գյուղում, մեկը՝ Հանդիսում, երրորդը՝ Երկան գյուղի Ս. Գևորգի վանքի մոտակայքում: Երեքն էլ վաղուց դադարել են գործելուց և մեր մատենագրության մեջ էլ չեն հիշատակվում:

23. ԽԱՉԿԱ ՎԱՆՔ

Կոչվել է նաև Տիրաշեն, բայց բոլոր բանասերներն էլ գտնում են, որ չպետք է շփոթել Տիրաշեն Ս. Ներսեսի վանքի հետ: Տ. Պալյանը գրել է. «Մենք ինքնին համոզում մը գոյացուցինք, թե ասոնք առանձին առանձին վանքեր պիտի ըլլան»:

24. ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Մարեք գյուղի մոտ, կոչվել է նաև Խանեկատուր Ս. Աստվածածին: Վանքի ամայացումից հետո նրա հողերն օգտագործել են Մարեք գյուղի բնակիչները:

25. ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵԻ ՎԱՆՔ

Երզնկայի ամայացած վանքերից է. գտնվել է քաղաքից երեք ժամ հեռու. Սբկաթող գյուղի մոտ, որի անունն էլ անշուշտ առաջացել է Սուրբ կաթողիկե բառերի աղավաղումից: Մի հիշատակարանի ժխտ տվյալներից երևում է, որ այս վանքը անցյալում եղել է շեն և մշակութային կենտրոն, որտեղ գրվել են ձեռագրեր «ի մայրաքաղաքս յԵրզնկայս, ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկէիս աստուածաբնակ տաճարիս»:

26. ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի հիշատակությունը գտնում ենք բազմաթիվ քանասերների մոտ՝ Ղազանձյան, Ամատյան, Ալիշան, նաև Դարանաղցի և ուրիշների, սակայն ոչ սեկը որոշակի ոչինչ չի ասում նրա անցյալի մասին: Ասում են միայն, թե գտնվում է Երզնկայի արևմտյան կողմում, Կապուսի վանքի մոտերքը, Սեպուհ լեռան լանջերին, թե այս վանքում, ԺԳ դարում սովորել է Հովհաննես Երզնկացին: Եթե ճիշտ է վերջին փաստը, նշանակում է Ա. Մինասի վանքը մասնակիցն է Երզնկայի 12—13-րդ դարերի մտավոր զարթոնքի: Տ. Պալյանը գրում է. «Այս վանքն ալ ի վաղուց անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանորեից և այժմ բեկորները կնշմարվին»: Անշուշտ հիմա այդ բեկորներն էլ չկան:

27. ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ոմանց կարծիքով եղել է Երզնկայի հնագույն վանքերից: Գտնվել է քաղաքի հյուսիսային կողմում, Ախորճը գյուղի մոտ: Կոչվել է նաև Պաղապուրի վանք, «վասնզի մեծ պահոց առաջին յոթնեկին շաբաթ օրը հոսկայցելեին ուխտավորները: Միմիայն պաղ ապուրով կգոհանային»: Նշանակում է, եղել է սիրված ուխտատեղի: Չպետք է շփոթել Սրբխլը սուրբ Թորոսի վանքի հետ: Կան որոշ հիշատակություններ, որոնց համաձայն 14-րդ դարում ունեցել է գրչագրական գործունեություն:

28. ՓՈՐՉԱՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Ղուլիջան կամ Գուգուլջան գյուղում: Հնուց քանդվել է և դարձել ուխտատեղի:

29. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽԱՉԵՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Սբնգոր (Սուրբ Գրիգոր) լեռան ստորոտում, դեպի Տրապիզոն տանող ճամփին: Վաղուց քանդված է եղել, թեև մինչև 19-րդ դարի վերջերին նշմարվել են ավերակները:

30. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի և Տանրակի միջև: Անցյալում եղել է քարաշեն ու կամարակապ գեղեցիկ վանք, որ քանդվել է վաղուց և քարերը օգտագործվել են Եփրատի վրա ձգված կամուրջի համար: Տ. Պալյանը այս վանքի մասին գրում է. «Տանրակ անուն գյուղեն կես ժամու չափ հեռի, Պրաստիկ անուն գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է և անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանքերու, թեև ասկից 40 տարի առաջ վանքին և իր միջի քարաշեն ու կամարակապ տանարին կանգուն ըլլալը գիտցողներ կան»:

31. ՍՈՒՐԲ ՕԳՍԵՆՏԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երեք կամ չորս ժամ հեռու, Կարմրի անուն գյուղի մոտակայքում: Տեղացիների հավաստիացմամբ անցյալում կոչվել է Օգսենտի վանք: 19-րդ դարի վերջերին դեռ ավերակները պահպանված են եղել:

* * *

Մենք մանրամասնորեն խոսեցինք Երզնկայի վանքերում կատարված մշակութային աշխատանքի մասին: Հիշատակվեցին բազմաթիվ գրիչներ, ծաղկողներ, մանրանկարիչներ: Չխոսեցինք միայն այդ վանքերի ճարտարապետական արժեքի մասին:

Երզնկան այս բնագավառում պարծենալու քիչ բան ունի: Ճարտարապետական այնպիսի կոթողների, ինչպիսիք են Չվարթնոցը, Հոփսիմեն, Աղթամարը, Հաղբատը, Սանահինը, Անիի Առաքելոց եկեղեցին, չենք հանդիպում Երզնկայում:

Անշուշտ դա պիտի բացատրել առաջին հերթին շինանյութի հնարավորությամբ: Արևելյան Հայաստանի տուֆը, ընտիր բազալտը մեծապես օգնել են հայ ճարտարապետներին ստեղծելու այնպիսի կոթողներ, որոնցով հիացել են բոլորը, որոնք զարմանք են պատճառել Արևմուտքին:

Երզնկայի դաշտավայրը չի ունեցել առհասարակ քարի որևէ շտեմարան, պատած է եղել համատարած հողով, որի միջով հոսել է Եփրատը: Անգամ այն վանքերը, որոնք շինված են հեռու վայրերից բերված քարերով, չունեն այն վեհությունը, որ ունեն Արևելյան Հայաստանի վանքերը:

Կա վկայություն, որ հենց Գր. Լուսավորչի օրերին կառուցված եկեղեցիների մի մասը փայտյա են եղել:

Շինանյութի պակասին պիտի վերագրել այն փաստը, որ Երզնկայում ոչ միայն հեթանոսական կրոնից քրիստոնեության անցնելու շրջանում է նկատվում հնի տեղում նոր վանքերի, եկեղեցիների կառուցումը, մի բան, որ ընդհանուր էր նաև Արևելյան Հայաստանում, այլ հենց միջին դարերում էլ մարդիկ հազվադեպ են նոր վայրերում աղոթատեղիներ կառուցել: Հնի տեղում են կառուցել, օգտագործելով քանդվածի շինանյութը, առաջին հերթին քարը:

Քարի պակասի թելադրանք է եղել նաև այն, որ չնայած մուսուլման տիրապետողները սրբատեղիների նկատմամբ որոշ հանդուրժողականություն են ունեցել, արդյունք նախապաշարումների, սակայն կառավարական շատ շինությունների, կամուրջների համար օգտագործել են մեր հին վանքերի փլատակներից հանված սրբատաշ, նաև անտաշ քարերը: Երբեմն էլ քանդել են անգամ կանգուն եկեղեցիներ կամ վանքեր: Եվ եթե այնուամենայնիվ որոշ վանքերի փլատակները հասել են մինչև մեր օրերը, ապա դրանք եղել են այնպիսի անմատչելի վայրերում, որտեղից քարեր տանելը դժվար կամ անհնարին է եղել:

Բանասերները վկայում են, որ իրենք թուրքական ոչ միայն նման կառույցների վրա, այլև սովորական բնակարանների, անգամ գոմերի պատերին տեսել են հայերեն շատ հին արձանագրություններ ունեցող սրբատաշ քարեր, հավանաբար սալով բերված որևէ հայկական վանքի ավերակներից:

*
* *
*

Քանի՞ վանք է ունեցել Եկեղյաց գավառը: Անհնար է այս հարցին ճշգրիտ պատասխան տալ, բայց որ անհամեմատ մեծ թիվ պիտի լինի, քան մեզ հայտնին է, կասկածից վեր է: Երզնկայի շրջակայքում կան բազմաթիվ անուններ, որոնք ինքնին հուշում են անցյալում սրբատեղիներ լինելը, ինչպես Սբնգոր, Տաճրակ, և այլն: Ս. Ամատյանը գրում է, որ գյուղական սովորական շինարարությունների, անգամ վարուցանքի ժամանակ երևացել են հնում կառուցված տաճարների հետքեր, գերեզմանաքարեր, արձանագրություններ, այն էլ այնպիսի վայրերում, որտեղ բացառապես ապրելիս են եղել թուրքեր կամ քրդեր:

Որոշ հին վանքեր էլ, մոտակա գյուղերի բռնի թուրքացման կամ թուրքերով վերաբնակեցման պատճառով դարձել են մահմեդական սրբատեղիներ, անգամ արաբերեն արձանագրություններ են գրվել: Այդպիսի մի մասուն կա Դերջանի Մամախաթուն կենտրոնում, Կա Անի Կամախում, այդպիսին է դարձել Գառնիկ ճգնավորի վանքը, որը 19-րդ դարի սկզբներից եղել է թուրքական սրբատեղի և կոչվել Սուլթան Սեիդ...

Ս. Ամատյանը պատմում է, թե ինչպես թուրքերը հորինել են մի ամբողջ ավանդություն վերոհիշյալ թուրք սուրբի մասին և պատմում են սրբատեղիի պահակները: «Չի գիտցվիր թե,—գրում է Ամատյանը հումորով,— Գառնիկ ճգնավորի և Սեիդ սուլթանի միանգամայն վերաբերյալ այս քննարանին մեջ ո՞ր սոցանե կննջե արդյոք»:

Գուցե ոչ մեկը, բայց որ սրբատեղին եղել է քրիստոնեական, հայկական և Գառնիկ ճգնավորի մասին էլ խոսում է Խորենացին, փաստ է:

Այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել անմատչելի վայրերում, կամ առհասարակ մարդկային բնակավայրերից հեռու, քարաժայռերի վրա, անդրնդախոր ձորերի լանջերին, համեմատաբար զերծ են մնացել ավազակային հարձակումներից, քանդումներից: Դրանք չեն կարողացել դիմանալ միայն տարերային աղետներին, առաջին հերթին երկրաշարժներին, իսկ այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել մեծ ճանապարհների մոտ, օսմանյան տիրապետության շրջանում աստիճանաբար օղակվել են թուրքերով, կուլ գնացել իրենց հավատացյալ ծխերով:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՇԻՋՈՒՄԸ

Օսմանյան կայսրության 500 տարիների ընթացքում մեր վանքերն աստիճանաբար փոխել են իրենց կոչումը՝ դառնալով ուխտագնացության կենտրոններ:

Գր. Դարանաղցին ակնհայտնի վրդովմունքով խոսելով Սեպուհ սարի լանջերին գտնվող վանքերի մասին, գրում է. «Որ և այսօր տակաւին դեռ այնպէս են մեր վանքերը յԱրգրումէն ի վայր, կանանց տունք և քրտատունք են, ոչ մշտնջենաւոր ժամակարգութիւն, ոչ պատարագ, ոչ կարգ, ոչ կրօնք և ոչ սաղմոսերգութիւնք»⁷⁴:

Դարանաղցին իր գրքի մի այլ էջում, ընդհանրացնելով հարցը, գրում է, որ ոչ վարդապետներն են կանգնած իրենց կոչման բարձրության

⁷⁴ Գր. Դարանաղցի, էջ 73:

վրա, ոչ քահանաները: Երզնկայի քահանաները, ասում է նա, աշխարհական մեծամեծների հետ սեղան են նստում և իրենց տալիս են կերուխումի: Նրանք ոչ պաս են նանաչում, ոչ ուտես, «անխտիր ուտէին զձեթ և արքե-ցութիւն գործէին ի պաս ատուրն և մեծ աղուհացիցն ոչ կիրակի էր յայտ, ոչ լուր ատուրքն, ի գինարքեցութիւնսն ընդ այր և ընդ կին և ընդ օտարականի խառնիխումն նստելով՝ անառակութիւն գործէին»⁷⁵:

Հենց վանքերում, ասում է Դարանաղցին, մարդիկ ավագ ուրբաթ օրը ինչ ասես ուտում են՝ կատակելով թե Քրիստոսն այդ օրը խաչի վրա լինելով՝ չի տեսնի իրենց արարքները, «զի տէրն լինելով ի խաչին»:

Դարանաղցին ափսոսանքով է հիշում այն երանելի ժամանակները, երբ ժողովրդի մոտ ընդհանուր հարգանք ու հավատք կար Սեպուհ սարի վանքերի ու նրանցում գտնվող վանականների նկատմամբ: Գովում է Ավագ, Կապուհի և Երկանի վանքերը: Վերջինում,—ասում է,—բազմաթիվ վարդապետների գերեզմաններ կան և «բազում գրեանք ի յԵրկանի վանս և Կալիփոսին, այլ նմանապես և յԱւագ վանքն այլ առաւելապես»:

Հասկանալի է, որ Դարանաղցուն հաջորդող դարը ավելի պիտի խորացներ վիճակը, վանքերը տաներ դեպի լիակատար քայքայում, թե տնտեսական և թե բարոյական տեսակետից, ենթակա ենիշերական տնական սարսափների, որի պայմաններում այրվել, ոչնչացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, եկեղեցական մասունքներ, իսկ միաբանությունները աստիճանաբար քայքայվել են, ձուլվել, փոքրացել, վանքերի ձեռքից խլվել են նրանց պատկանած կալվածները, հետևաբար միաբանությունը սնող միջոցները, մանավանդ որ այդ շրջանում զանգվածային ուխտագնացություններն էլ հազվադեպ են եղել:

Մղկտում է Ղազանճյանը, տեսնելով վանքերի այդ տխուր վիճակը:

«Հիմա ինչ է և ինչ նպատակի կծառայեն վանքերը. թեև իբրև հնություն պիտի մնան, պետք է քայքայվածներուն և ավերակներուն տեր ըլլալ, նորոգել և կանգուն եղածները քայքայումե խնայել: Եթե իբրև ազգային կալված կպահվի, պետք է անոնց եկամուտները շատցնելու կամ գեթ չկորցնելու հոգ տանել. եթե իբրև ուխտատեղի և կրոնական զգացմանց վառարան պիտի համարենք, պետք է մի այնպիսի ձև տալ որպեսզի ժողովուրդի ջերմեռանդությունը չի խանգարի և ս. Ավետարանի ճշմարտությունը քարոզվի. եթե իբրև զբոսավայր, պետք է գոնե կանոնավորության մը ենթարկել և ժողովրդիս բարուց և վարուց վերաշինության օգտակար ընել»⁷⁶:

Այսպիսով, 19-րդ դարի կեսերին Երզնկայի վանքերը հասել էին այնպիսի մի աստիճանի, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի առաջ կանգնած էր երկու ելք՝ կամ հաշտվել գավառի հարյուրավոր վանքերի աստիճանական քայքայման, կալվածների հափշտակման ու իսպառ վերացման փաստի հետ, կամ մտածել գեթ վանքերի ու նրանց կալվածներից մի մասի պահպանման մասին:

Անշուշտ նախընտրելին երկրորդն էր:

Որոշվում է վանքերը հանձնել ոչ թե վանահայրերի խնամակալությանը, այլ՝ վանապահների պահպանությանը, այն էլ բացառապես ամուսնացած մարդկանց՝ այսինքն կամ քահանաների կամ աշխարհական մարդկանց, որոնք այն պիտի ժառանգեին միմյանցից և օգտագործեին:

⁷⁵ Դարանաղցի, էջ 510:

⁷⁶ Կ. Ս. Ղազանճյան, խառն նամակներ, էջ 22—23:

Այս նոր կարգադրության հիմնական նպատակը վանքի ապահով պահպանումն էր ավագակային հարձակումներից: Եթե վանքը դեռևս բավականաչափ կալվածներ ուներ, վանապահն էլ ի վիճակի էր այն շահագործման դնել, դրանից կարող էր օգտվել թե վանապահը և թե ազգը, իսկ եթե այնպիսի վիճակումն էր, որ հազիվ ինքնաբավ կարող էր համարվել, նրանից ազգը ոչինչ չէր սպասում, իսկ եթե ավելի ծանր վիճակի մեջ էր, և նույնիսկ վտանգ կար, որ վանապահը, չկարողանալով տոկալ, կարող է թողնել և հեռանալ, այդ դեպքում կարող էր ստանալ որոշ նպաստ:

Այստեղ կար նաև ավելի հեռատարած ծրագիր՝ ժողովրդին ուխտագնացությունների միջոցով կապել հայոց եկեղեցուն, հետևաբար քրիստոնեության հետ, երբ համատարած թուրքացումը սպառնում էր Հայաստանյայց Եկեղեցու գոյությանը:

Առանձին վանքերի մասին խոսելիս մենք ծանոթացանք նման վանապահներից մի քանիսին, տեսանք, որ նրանք միաժամանակ ֆիզիկապես ուժեղ, ի պահանջել հարկի թշնամուն գեներով դիմագրավելու կարող մարդիկ էին:

Որպես ուշագրավ վավերագիր այստեղ մեջ ենք բերում Երզնկայի վանքերից մեկի հոգաբարձության և վանապահ-վարդապետի միջև կնքված պայմանագիրը նույնությամբ:

Ս. Ներսես վանքի հոգաբարձության և վանապահ-վարձակալի միջև կնքված պայմանագիրը

1. Վանուց այնպես պիտի խնամ տանիմ, ինչպես իմ սեփական կալվածքին. պարտական եմ կատարել ի նմա այն ամեն շինություն ու նորոգություն, որո ծախսը ավելի չէ քան հարյուր դահեկան, պարտավոր եմ նույնպես ի գարնան վանուց շրջակային մեջ տնկել երեք հարյուրի չափ ուռի ու բարտի ծառատունկեր:

2. Վանքապատկան բոլոր գույքերն, զորս հոգաբարձությունն համրելով ու տոմարավ ինձ կհանձնե, թվականես մեկ տարի վերջ իրեն պիտի դարձնեմ՝ հինգաձմեռն նորոգելով:

3. Էղմեզընա ինձ հանձնված լինելով ութ ոչխար, յոթ այծ, հինգ կով ու երեք հորթ, մեկ տարի վերջ հոգաբարձության պիտի վերադարձնեմ զայնս նույնությամբ. պատրաստ եմ, ըստ հնավանդ սովորության, ամեն առավոտ այցելուաց բաշխել մածուն, կաթ և այլն:

4. Եկեղեցական մատուքի, գանձանակի հատույթը և իմ ծառայությանցս համար ստացած դրամական պարգևներս ինձ կպատկանին:

5. Վանքապատկան բոլոր հողային կալվածոց էմլաքի տուրքը ես պիտի վճարեմ, վերջը փոխարեն՝ հարդեն վանքի բաժինն ես պիտի վերցնեմ:

6. Վանքապատկան կալվածոց, ինչպես են՝ այգի, պարտեզ և արոտայրք, հողային բերքն պիտի բաժնվի ըստ օրինաց մշակության, իմ ու Հոգաբարձությանց միջև. պարտական եմ այգվույն թերի մասն ամբողջացնել:

7. Պարտեզին քարե ցանկապատը, որ ավերածներ ունի, հառաչիկա գարնան պիտի նորոգեմ և պատին այժմու բարձրության վրա հինգ կարգ աղյուս ևս պարտավոր եմ շարել:

8. Սահմանյալ տարեկան յոթն ու կես օսմանյան ոսկվո վարձքը կա-

մալ ու հոծարությամբ պիտի վճարեմ, կես ոսկին թվականես երկու ամիս վերջ և մնացյալն հառաջիկա 84 տարվո հուլիս 25-ին հատուցանելով:

9. Վանուց անասնոց աղբը միմիայն վանքապատկան արտորեից ի պարտություն պիտի գործածեմ:

10. Հանուն Ս. վանուցս նվիրելի կենդանիք, անոթք, իրեղենք ազգին կվերաբերին:

11. Վանուց ծառերը չպիտի կտրեմ, ջուրը չպիտի ծախեմ:

Վերոգրյալ պայմաններով և մեկ տարի պայմանաժամալ կստանձնեմ Ս. Ներսեսի վանուց վանապահությունը, որո ի հաստատություն կստորագրեմ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ Տ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

3 օգոստոս, 1883

ի վանս Ս. Ներսեսի Եկեղյաց

(Վկայք)»⁷⁷:

Այս պայմանագրի ընթերցումից դժվար չէ կոահել, որ հոգաբարձության միակ նպատակն է եղել տվյալ վանքի պահպանումը, ծառերի բազմացումը և այլն: Երևում է նաև, որ վանապահին շատ էլ բան չի մնում: Գուցե դա է եղել պատճառը, որ որոշ վանքերի վանապահները հրաժարվել են նման ծանր պատասխանատվությունից և թողել-հեռացել են:

Բայց եղել են նաև գերդաստաններ, ինչպես Սըրբիսը Թորոս վանքի հոգսն իր վրա վերցնող վանապահները, որոնք սերնդե սերունդ մոտ մեկ դար պահել են վանքը և բերել-հասցրել են մինչև 1916 թվականը, ուսական բանակի գրավման օրերը:

Վանքերի անվթար պահպանման համար ուրիշ միջոցների էլ դիմել է պատրիարքարանը: Այդ միջոցներից է եղել դրանք հայ ամիրաններից մեկնումեկի խնամակալությանը հանձնելը: Այսպես, Պալյան ամիրանները, որ հայտնի են եղել ազգանվեր իրենց գործունեությամբ, իրենց վրա են վերցրել Երզնկայի գավառի որոշ վանքերի հոգատարությունը:

Բայց, ըստ երևույթին, Կ. Պոլսում 1840—1850-ական թվականներին ամիրանների և էսնաֆ դասի, այսինքն արհեստավորության միջև բորբոքված բուռն պայքարը, որ իր բարձրակետին հասավ Սկյուտարի ճեմարանի խնամակալությունն ստանձնելու հարցում, իր ազդեցությունն է թողել նաև գավառի, այդ թվում՝ Երզնկայի վրա:

Ս. Ամատյանի նկարագրություններից երևում է, որ Երզնկայի վանքերից մի քանիսի պահպանման հոգսը իրենց վրա են վերցրել ոչ թե Կ. Պոլսում ապրող ու գործող ամիրանները, այլ հենց Երզնկա քաղաքի արհեստավորական դասը: Օրինակ, պղնձագործները իրենց հովանավորության տակ են առել Երկանի Ս. Գևորգ վանքը:

Որպես վերջաբան ուզում ենք մեջբերել գերմանացի Ամանդ Ֆրեհի՝ 1840-ական թվականների տպավորություններից մի քանի տող.

«Սեպուհ լերան ամբողջ զանգվածը, քանի-քանի անգամներ սասանություններ կրած է, ապառաժներ ապակիի պես կոտրած և իրենց մեջ ահա-

⁷⁷ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար:

գին անդունդներ բացած են, ուսկից ճամփաները այժմ կտանին հայկական սրբավայրերը: Այդ բարձանց վրա ոչ մի բուսականություն իրարու վրա դիզված քարածայտերու ահավոր պատկերը չմեղմացներ: Միայն տեղ-տեղ ժայտերու գագաթանց վրայեն կախված են վայրի շոճիներ և զարհուրելի անդնդոց վրա անհուն բարձրության մեջ կճախրեն արծիվներ: Ամբողջ օրվան մի ճամփա կտանի այսպես տանթեական դժողաց մեջ, ուսկից Տուժիկի ավազակ քրդերն անգամ ահաբեկ խույս կուտան: Արդարև հափշտակելու ալ ոչինչ չէ կարելի գտնել այստեղ: Անառիկ բերդերու նման երեք տասնձնացյալ վանքեր կան մի անկյուն թագուցած, ուր ոչ բարբարոսության ճիրանը և ոչ ալ քաղաքակրթության նշույլը կրնան թափանցիլ: Լեռանց խոռոչներուն մեջ կգտնվին նաև բնական գավիթներ, հայ թագավորաց դամբաններ, որոնց վեհափառ դիակներն ու աճյունները ժամանակի փոթորիկները ամեն կողմ ցրած են»⁷⁸:

⁷⁸ «Արևելյան մամուլ», 1878, նոյեմբեր, էջ 26:

